

B) Prostor i gospodarstvo

1) Društvena područja

Razvoj hrvatskoga prostora u srednjem vijeku određivala su dva glavna činitelja: a) prirodni, geomorfološki preduvjeti i b) odnosi s okolnim društvima, pa se hrvatska srednjovjekovna povijest oblikuje u prožimanju prirodnih i društvenih djelovanja. Smještaj Hrvatske s obaju se motrišta može označiti graničnim – dapače, u stanovitu smislu i rubnim.¹²

Hrvatski srednjovjekovni prostor, smješten između ravnica Panonije, brdskih regija Dinarida i istočnojadranske obale, bio je geomorfološki izrazito raznorodan. Na toj su osnovici istodobno nastajale i poticajne i ograničavajuće razvojne pojave. Prirodni smještaj uvjetovao je, s jedne strane, otvorenost hrvatskoga prostora prema srednjoj Europi i Jadranu/Sredozemlju i, s druge, društvenu raznorodnost i stvaranje regionalnih povijesnih cjelina ili kraljevina (*regna*). Komunikacije s okolnim društvima, prije svega ekonomske i intelektualne, bile su činiteljem razvojnoga rasta, ali je osjetljivost prirodnoga smještaja i njegova otvorenost djelovanjima političkih snaga s kopna i mora bila i uzrokom razvojnih teškoća.¹³

I napokon, prirodni preduvjeti i njihova razvojna baština oblikuju gospodarske i društvene značajke hrvatskoga prostora, u kojemu se ističu dva temeljna područja: a) izduženi istočnojadranski pojas i b) široko kontinentalno zaleđe. Temeljnim obilježjem istočnojadranskoga prostora u srednjem vijeku bila su gradska društva, pa bi se jadranska obala mogla nazvati prostorom gradske privrede, nasuprot kontinentalnom zaleđu kojemu su davali pečat zemljišno gospodarstvo i feudalno vlastelinstvo. Razumije se, tako određene društvene i gospodarske značajke dvaju razvojnih područja na hrvatskom su srednjovjekovnom prostoru samo oznake koje upućuju na temeljne razlike u njihovom društvenom ustrojstvu. Takvim se razlikovanjem nipošto ne želi reći da na kontinentalnom prostoru nije bilo gradskih naselja niti da na istočnojadranskom području nije bilo razvijeno zemljišno gospodarstvo. Upravo obrnuto, u srednjovjekovnoj Slavoniji već od XII. stoljeća nastaje mreža gradskih naselja, dok su na jadranskoj obali seoska područja gradova izrazita zona zemljišnoga gospodarstva. Pa ipak, činjenica o zajedničkim društvenim i gospodarskim pojavama, od gradskoga života i obrta do zemljišne proizvodnje i trgovine, ne osporava tipološke razlike između dvaju područja na hrvatskom srednjovjekovnom prostoru. Koliko god je naime gradski život bio razvijen i u Slavoniji i, u nešto skromnijoj mjeri, u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, ipak je grad na kontinentalnom području razinom razvijenosti zaostajao za gradom na istočnom Jadranu, komunikacijskom važnošću i ulogom u oblikovanju hrvatskoga srednjovjekovnog

društva. I napokon, istočnojadranske gradove obilježavaju, pokraj svih zajedničkih značajki s kontinentalnim gradovima, i veoma istaknute zasebne ekonomske djelatnosti, prije svega pomorstvo i proizvodnja soli. Zbog toga u ocrtavanju djelovanja srednjovjekovnih ekonomija na razvoj hrvatskih društava ne valja zanemariti tipološke odrednice istočnojadranskoga i kontinentalnoga pojasa.¹⁴

2) Grad i prostor

Srednjovjekovni su gradovi na hrvatskom, kao i na čitavom europsko-mediteranskom prostoru gotovo redovito bili upravno, gospodarsko i strateško središte okolnoga seoskog područja. Gradska ili komunalna područja (*districtus*, *kotar*) u Hrvatskoj između sebe se višestruko razlikuju, prije svega načinom oblikovanja, površinom, gospodarskim značajkama i upravnim ustrojstvom.

Najčešće su srednjovjekovni gradovi stvarali svoja seoska, distriktualna područja s naporom, u stoljetnim procesima, ali je bilo i iznimaka. Zagrebački je Gradec primjer grada koji odjednom, kraljevskom ispravom, stječe seoski, proizvodni prostor jer nastaje kraljevskom odlukom, na kraljevskom zemljištu. Kada Bela IV. 1242. godine utemeljuje “u Zagrebu, na brdu Gradecu slobodan grad”, građanima novoga grada “za uzdržavanje” daje “zemlju oko istog brda Gradeca”, pa u “Zlatnoj buli” točno određuje i granice gradskog područja, od vrhova Medvednice do obale Save.¹⁵

Nasuprot kraljevskim gradovima srednjovjekovne Slavonije istočnojadranski su gradovi svoje distrikte stvarali u stoljetnim trajanjima. Smjerove i opseg širenja distriktualnih granica određivali su geomorfološki preduvjeti i odnosi s političkim vlastima slavenskoga zaleđa. Neki se gradovi, navlastito Zadar i Dubrovnik, ističu velikim komunalnim područjem; drugi ga, poput Splita, stvaraju u nepogodnim geomorfološkim okolnostima, pa njihovi distrikti površinom znatno zaostaju za dubrovačkim ili zadarskim teritorijem. Otočnim komunama, Braču, Hvaru ili Rabu pak područje je bilo određeno već i samim prirodnim izgledom, površinom otoka.

Komunalna područja Zadra i Dubrovnika ističu se i srodnostima i razlikama. I dubrovački i zadarski teritorij pripadaju skupini površinom najvećih komunalnih područja. Površina dubrovačkoga teritorija, nakon stjecanja Konavala u sredini prve polovice XV. stoljeća, iznosila je 1092 km², dok je zadarski teritorij u istom razdoblju jedva zaostajao za dubrovačkim. Oba su obuhvaćala i kopneno zaleđe i otočje ispred njih, ali su se ta područja razlikovala načinom i dinamikom stvaranja. Čitav otočni dio zadarskog distrikta, od Silbe, Oliba i Mauna, do Kornata i Vrgade, po svoj je prilici već u ranom srednjem vijeku pripadao zadarskoj jurisdikciji i do kraja srednjega vijeka uglavnom nije mijenjao svoj opseg, pa se zadarski distrikt širio samo prema kopnenom zaleđu, od prvobitne, ranosrednjovjekovne *astareje*, između Dikla, Babinduba i Bibinja,

prema hrvatskom političkom teritoriju u Lučkoj županiji. Nasuprot tome Dubrovniku je sve do druge polovice XIII. stoljeća pripadalo samo Elafitsko otočje, od Koločepa do Šipana, pa velike otoke Lastovo i Mljet stječe tek u drugoj polovici XIII. i u XIV. stoljeću. Napokon, dok se zadarski teritorij od XII. do XV. stoljeća bez većih poteškoća širi prema dubini srednjovjekovne Hrvatske, jer mu takvo širenje omogućuju prirodne okolnosti i plodno područje između Nina, Novigrada i Biograda, dotle se dubrovački teritorij širi samo uzduž obale, ispod vijenca Dinarida, od Konavala do Primorja i Stonskog rata.¹⁶

Nasuprot komunalnim distriktima velike površine, kakvima su bila područja Zadra i Dubrovnika, splitski je komunalni teritorij bio znatno manji. Širenje prema kopnenom zaleđu priječili su mu masivi Kozjaka i Mosora te stiješnjenost između trogirskoga distrikta, s jedne strane, i područja Poljica, s druge strane. I otočni dio splitskoga teritorija bio je površinom i gospodarskom važnošću skromniji od zadarskoga i dubrovačkoga. Splitskoj su komuni pripadali otok Šolta i polovica Čiova, ali su sva nastojanja Splićana u XIII. i XIV. stoljeću da svojem distriktu priključe otok Brač i tako zaokruže otočni dio komunalnoga distrikta bila bezuspješna. Dok su dakle Zadar i Dubrovnik mogli postupno stvarati površinom velika i gospodarski važna komunalna područja, Split takvih mogućnosti nije imao, pa splitska komuna samo veoma teško, na ograničenu području, širi svoju jurisdikciju na okolni seoski teritorij srednjovjekovne Hrvatske.¹⁷

3) Ekonomije i prostor

Površina gradskoga teritorija, koliko god bila važna, ipak nije bila jedini kriterij gospodarske važnosti njegova središta. Važnijom pojavom od opsega komunalnih granica bile su proizvodne značajke gradskoga područja i njegov prirodni smještaj.

Uza sve posebnosti i razlike što ih u ekonomskom razvoju hrvatskoga prostora u srednjem vijeku iskazuju gradska društva na istočnom Jadranu ipak se mogu uočiti dva glavna gospodarska i komunikacijska modela: a) grad koji je usmjeren prema komuniciranju sa zaleđem i b) grad koji svoju ekonomiju pretežno oslanja na vlastitu proizvodnju.

Prvom modelu – uvjetno rečeno, modelu “komuniciranja” – pripadali su Split i Dubrovnik. Premda su se njihova područja površinom veoma razlikovala, ipak su i Split i Dubrovnik nužno bili ekonomski usmjereni prema kontinentalnom zaleđu i jadranskom prostoru. Doduše, razlozi su komunikacijske usmjerenosti Dubrovnika i Splita bili različiti. U zaleđu Dubrovnika, u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni, počinje se od XIII. stoljeća razvijati rudarstvo, pa Dubrovnik postaje posrednikom u trgovini između balkanskoga zaleđa i jadransko-mediteranskog područja, prije svega srebrom i olovom. Društveni uspon

Dubrovnik od jadranske komune do samostalne republike mediteranskih dometa ovisi u znatnoj mjeri i o komuniciranju sa zaleđem.¹⁸ Splitska se ekonomija, istina, više oslanja na vlastitu zemljišnu proizvodnju od dubrovačke, ali i Split nužno mora održavati trgovačke veze sa zaleđem, pa je komunikacijski sličan Dubrovniku. Split u kasnom srednjem vijeku izvozi u Mletke vlastite zemljišne proizvode (vino, smokve), ali se u njegov jadranski izvoz slijevaju i stočarski i pčelarski proizvodi balkanskoga zaleđa (koža, raša, sir, med, vosak).¹⁹ Radi osiguravanja gospodarskih veza s kontinentalnim prostorom i Dubrovnik i Split sklapaju ugovore sa slavenskim vladarima zaleđa, ali se intenzitet dubrovačkih i splitskih ugovora ipak primjetno razlikuje. Dok Dubrovnik od kraja XII. stoljeća, kad sklapa prve ugovore sa srpskim i bosanskim vladarima (Stefan Nemanja 1186.; Kulin 1189.), do druge polovice XV. stoljeća sustavno i kontinuirano ugovorima utvrđuje ekonomske odnose s balkanskim zaleđem, Split to čini samo iznimno.²⁰

Zadar pripada suprotnom ekonomskom modelu. I on, dakako, nužno održava ekonomske veze sa stočarskim regijama u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, ali se njegova ekonomija prije svega oslanja na vlastitu proizvodnju (sol). Uloga paške soli napose je primjetna u drugoj polovici XIV. stoljeća, kad anžuvinska kraljevska vlast uklanja mletačko vrhovništvo i omogućuje slobodno komuniciranje između zaleđa i jadranskih područja, s uporištem u dalmatinskim gradovima. U promijenjenim okolnostima i Zadar se prvi put ekonomski jače usmjerava prema širem kontinentalnom zaleđu, pa preko trgovačkih uporišta na ušću Neretve (Drijeva, Brštanik) nastoji ekonomski prodrijeti u srednjovjekovnu Bosnu.²¹

I otočne komune (Hvar, Brač, Rab) nužno pripadaju skupini istočnojadranskih ekonomija, koje obilježava vlastita proizvodnja (vinogradarstvo, stočarstvo, ribarstvo), ali se u kasnom srednjem vijeku od njih tipološki izdvaja otok Rab. U XV. stoljeću Rab iskazuje izrazitu usmjerenost prema kopnenom zaleđu i postaje središtem opsežna izvoza drva i drvene građe iz srednjovjekovne Hrvatske prema jadranskom području. Posredničkom trgovinom Rab nadoknađuje razmjerno skromnije proizvodne mogućnosti vlastitoga područja (zemljišni proizvodi, stočarstvo).²²

U ocrtavanju odnosa između prostora i ekonomijâ na istočnoj obali Jadrana u srednjem vijeku valja istaknuti da su svi dalmatinski gradovi, unatoč geomorfološkim i proizvodnim razlikama, ekonomski okrenuti prema jadranskom i mediteranskom području. I proizvodi zaleđa (stočarski proizvodi, rude) i proizvodi vlastitoga područja (vino, riba, sol) podjednako su usmjereni prema jadranskim tržištima, ali opseg i smjerovi trgovačkih veza ipak ne ovise samo o gospodarskim činiteljima. U razvijenom i kasnom srednjem vijeku na istočnojadranske ekonomije utječe i odnos između gradskoga središta i političke vlasti.

4) Politika i gospodarstvo

Različiti činitelji određuju opseg utjecaja političke vlasti na ekonomije gradova, među kojima su najvažniji prirodni smještaj grada i njegova strateška važnost te proizvodne značajke gradskoga područja. Zbog toga i u odnosu između gradskih ekonomija i političkih vlasti možemo utvrditi nekoliko izrazitih modela:

- a) ekonomije izvan znatnijega djelovanja političke vlasti;
- b) ekonomije sa slabim djelovanjem političke vlasti i lakšom prilagodbom političkim promjenama;
- c) ekonomije s jakim djelovanjem političke vlasti i težom prilagodbom;
- d) ekonomije s jakom ovisnošću o političkim vlastima, ali i lakšom ekonomskom prilagodbom.

Prvoj skupini prije svega pripadaju kraljevski gradovi u Slavoniji. Kraljevska vlast privilegijima omogućuje razvoj gospodarskih djelatnosti u njima, oslobađa ih od poreznih obveza i štiti od pritiska vlastele, ali je pri tome važno da ni političke promjene, slabljenje kraljevske i rast feudalne moći, ne djeluju primjetnije na njihova gospodarstva. U sredini prve polovice XV. stoljeća, na primjer, kraljevska vlasti nad zagrebačkim Gradecom primjetno slabi, a kraljevski grad dolazi pod vlast knezova Celjskih, ali ni ta ključna promjena u političkom položaju ne izaziva veće gospodarske teškoće, jer i Celjski povlasticama pomažu trgovačko poslovanje Gradeca.²³

Primjer drugoga modela jest Split: na njegovu području prevladava zemljišna proizvodnja, a nema proizvoda (sol) koji imaju stratešku važnost u jadranskoj trgovini i koji bi mogli izazvati jaču pozornost političke vlasti i njezine represivne postupke (Venecija). Pokraj toga Split nije ni smještajem toliko strateški važan kao, na primjer, Zadar, pa zbog toga prema njemu nije usmjeren pojačan pritisak mletačke vlasti. Uza sve to Split se ekonomski oslanja na vlastitu proizvodnju (vino), a njegovi trgovci nisu tako izrazito usmjereni prema zaleđu kako su to, primjerice, dubrovački. Split se zbog toga lakše prilagođuje političkim promjenama, pa ni priznavanje mletačke vlasti 1420. godine ne djeluje tako jako na njegovo gospodarstvo kako će to u XV. stoljeću biti u Zadru.²⁴

Zato Zadar pripada modelu gradskih ekonomija koje su veoma podložne djelovanju političkih promjena. I strateški položaj i vrste proizvodnje, prije svega sol, izrazito su važni mletačkoj vlasti, pa je političko i ekonomsko djelovanje Republike na Zadar jače nego na bilo koji drugi grad na istočnom Jadranu. Zadar ne sklapa ugovore s vladarima slavenskoga zaleđa jer je usmjeren pretežno prema jadranskom prostoru, na kojemu je prevladavajuće djelovanje Mletaka, a do Ludovika Anžuvinca uloga je ugarskih kraljeva više-

manje periferna. Zato konačno prihvaćanje mletačke vlasti 1409. godine jako utječe na gospodarski razvoj grada. On nije kao i drugi dalmatinski gradovi podvrgnut samo ograničavajućim ekonomskim odlukama mletačke vlade, nego je veoma sužena osnovica na kojoj je počivao njegov nagli uspon u anžuvinskom razdoblju – nesmetana proizvodnja i trgovina solju, prije svega onom s paških solana.²⁵

Ekonomsko djelovanje Dubrovnika, nasuprot svim drugim istočnojadranskim društvima, izrazito obilježava posredništvo između Balkana i Jadrana, pa je modelom “komuniciranja” srodan Splitu. Njegov razvoj pokazuje izrazitu ovisnost o vladarima slavenskoga zaleđa, s kojima sustavno, od kraja XII. stoljeća dalje, sklapa ugovore o uzajamnim odnosima i slobodi ekonomskoga komuniciranja. I njegova je strateška važnost s motrišta kopnenih i jadranskih političkih snaga različita: njegov je položaj osjetljiv spram slavenskih vladara i feudalaca zaleđa, od XV. stoljeća i spram Osmanskoga Carstva, primjetno manje u odnosima s jadranskim vlastima, navlastito s Mletačkom Republikom. No koliko god njegov položaj bio osjetljiv, Dubrovnik se do kraja srednjega vijeka lakše ekonomski prilagođuje političkim mijenama od svih drugih dalmatinskih gradova, pa se u XV. stoljeću i pretvara u zasebnu jadransku republiku, mediteranskih dometa.²⁶

U razmatranju o ekonomskom razvoju hrvatskih društava, prije svega gradskih, ne valja dakle zanemariti političke vlasti, djelovanje kojih se može pratiti u širokoj lepezi od lakše prilagodbe političkim mijenama do pojava zaštoja što ga takve promjene uvjetuju.